

В. С. Макарчук, В. Я. Марковський

ОСНОВИ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Підручник

Харків
«Право»
2021

УДК 340.15(075.8)
М15

Рецензенти:

Ковальчук Віталій Богданович – завідувач кафедри теорії права та конституціоналізму Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», доктор юридичних наук, професор;

Гавриленко Олександр Анатолійович – професор кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор;

Забзалюк Дмитро Євгенович – завідувач кафедри загально-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент;

Демків Роман Ярославович – доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права Інституту з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Національного університету «Львівська політехніка»
(протокол № 59 від 20 жовтня 2021 р.)*

Макарчук В. С.

М15 **Основи римського приватного права : підручник / В. С. Макарчук, В. Я. Марковський. – Харків : Право, 2021. – 352 с.
ISBN 978-966-998-311-4**

Підручник пропонує новий підхід до вивчення римського приватного права, який полягає в наближенні цього навчального курсу до нагальних потреб практикуючого вітчизняного юриста, зокрема адвоката. Відтак це має зацікавити як майбутніх, так і практикуючих юристів до вивчення римського приватного права, що є фундаментальною основою сучасної галузі цивільного права і процесу.

У підручнику розглянуто питання регулювання майнових і пов'язаних із ними особистих немайнових відносин різних груп населення Римської держави. Він містить витяги з Дигест, судової практики України, латинські сентенції з питань регулювання приватноправових відносин, а також додатки.

Для науковців, практиків, викладачів і студентів закладів вищої освіти, усіх, хто цікавиться історією права.

УДК 340.15(075.8)

© Макарчук В. С., Марковський В. Я., 2021
© Національний університет «Львівська політехніка», 2021
© Видавництво «Право», 2021

ISBN 978-966-998-311-4

ЗМІСТ

Передмова	8
Перелік умовних скорочень	10

Тема 1

МІСЦЕ І ЗАВДАННЯ КУРСУ «ОСНОВИ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА» У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

1.1. Предмет «Основ римського приватного права», його важливість для становлення особистості українського юриста	11
1.2. Відмінності між публічним та приватним правом.....	17
1.3. Основні етапи розвитку приватного права в Римській державі	20
1.4. Рецепція римського права	23
1.5. Структура курсу «Основи римського приватного права». Навчальна література	25
1.6. Історичне значення римського цивільного права та його місце в системі юридичних дисциплін на сучасному етапі	28
Питання для самоконтролю	31
Латинські терміни та сентенції до теми 1, які можуть виявитися корисними сучасному юристові.....	31

Тема 2

ДЖЕРЕЛА РИМСЬКОГО ПРАВА

2.1. Поняття та види джерел права	33
2.2. Звичаєве право.....	34
2.3. Закони	37
2.4. Сенатусконсульти.....	40
2.5. Едикти магістратів	42
2.6. Діяльність юристів.....	45
2.7. Кодифікації римського права	50
Питання для самоконтролю	53
Латинські терміни та сентенції до теми 2, які можуть виявитися корисними сучасному юристові.....	54
Дигести – це цікаво і ... актуально (Витяги з Дигест на допомогу сучасному юристові).....	56

Тема 3

ОСОБИ (СУБ'ЄКТИ ПРАВА)

4.1. Поняття особи і її правоздатності.....	62
4.2. Правове становище римських громадян	69

4.3. Правове становище латинів і перегринів.....	72
4.4. Правове становище рабів	77
4.5. Правове становище вільновідпущеників.....	80
4.6. Правове становище колонів	84
4.7. Юридичні особи в римському праві.....	85
Питання для самоконтролю	88
Латинські терміни та сентенції до теми 3, які можуть виявитися корисними сучасному юристові.....	89
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристові).....	90

Тема 4

СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ: ЧАСТИНА 1

4.1. Сім'я. Агнатська і когнатська родини	93
4.2. Батьківська влада. Усиновлення та узаконення дітей від конкубінату	99
4.3. Дієздатність неповнолітніх сиріт. Опіка та піклування	105
Питання для самоконтролю	108
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристові).....	109

Тема 4

СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ: ЧАСТИНА 2

4.4. Шлюб і його види. Конкубінат та його відмінність від законного римського шлюбу.....	112
4.5. Законний римський шлюб.....	116
4.6. Правові відносини подружжя	121
Питання для самоконтролю	126
Латинські терміни та сентенції до теми 4, які можуть виявитися корисними сучасному юристові.....	126
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристові).....	128

Тема 5

ВЧЕННЯ ПРО ПОЗОВ

5.1. Саморозправа та її обмеження, виникнення державного суду	133
5.2. Судовий процес у Стародавньому Римі.....	135
5.3. Загальне поняття про легісакційний, формулярний та екстраординарний процеси.....	136

5.4. Поняття та види позовів	146
5.5. Особливі засоби преторського захисту	149
5.6. Позовна давність	150
Питання для самоконтролю	152
Латинські терміни та сентенції до теми 5, які можуть виявитися корисними сучасному юристу	153
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристові)	155

Тема 6

РЕЧОВЕ ПРАВО: ЧАСТИНА 1

6.1. Права речові і зобов'язальні	158
6.2. Поняття і види речей	159
6.3. Володіння	167
Питання для самоконтролю	173
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристу)	174

Тема 6

РЕЧОВЕ ПРАВО: ЧАСТИНА 2

6.4. Право власності	179
6.5. Набуття права власності	184
6.6. Захист права власності	189
6.7. Права на чужі речі	190
Питання для самоконтролю	197
Латинські терміни та сентенції з теми 6, знання яких може виявитися корисним для сучасного юриста	198
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристу)	201

ТЕМА 7

ЗАГАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ: ЧАСТИНА 1

7.1. Поняття зобов'язання	205
7.2. Підстави виникнення зобов'язань	208
7.3. Сторони в зобов'язанні	210
7.4. Виконання зобов'язань. Критерії виконаного зобов'язання	214
Контрольні запитання	222
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристові)	222

Тема 7

ЗАГАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ: ЧАСТИНА 2

7.5. Наслідки невиконання зобов'язань	227
7.6. Забезпечення виконання зобов'язань	232
7.7. Припинення зобов'язань, крім виконання	235
Питання для самоконтролю	239
Латинські терміни до теми 7, які можуть виявитися корисними сучасному юристові	239
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристові).....	241

Тема 8

ДОГОВОРІ: ЧАСТИНА 1

8.1. Поняття договору. Договір як основна підстава виникнення зобов'язань	246
8.2. Зміст договору, його структура	249
8.3. Умови дійсності договорів	251
8.4. Порядок укладення договору. Представництво	258
Питання для самоконтролю	259
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристу).....	259

Тема 8

ДОГОВОРІ: ЧАСТИНА 2

8.5. Класифікація договорів	264
8.6. Поняття та види вербальних договорів.....	265
8.7. Поняття та види літтеральних договорів.....	269
8.8. Реальні контракти	270
Питання для самоконтролю	278
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристу).....	278

Тема 8

ДОГОВОРІ: ЧАСТИНА 3

8.9. Консенсуальні контракти	283
8.10. Безіменні контракти	288
8.11. «Зодягнуті» пакти.....	289
8.12. Зобов'язання з ніби-договорів, з деліктів та з ніби-деліктів.....	293
Питання для самоконтролю	301

Латинські терміни та сентенції до теми 8, які можуть виявитися корисними сучасному юристові.....	301
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристові).....	303

Тема 9

СПАДКОВЕ ПРАВО: ЧАСТИНА 1

9.1 Виникнення спадкового права.	
Основні види спадкування	309
9.2. Спадкування за законом	311
9.3. Черги спадкоємців.....	313
9.4. Прийняття спадщини.	
Виморочне майно	318
Питання для самоконтролю	323
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристу).....	324

Тема 9

СПАДКОВЕ ПРАВО: ЧАСТИНА 2

9.5. Спадкування за заповітом	327
9.6. Необхідне спадкування.....	333
9.7. Легати і фідейкоміси	336
Питання для самоконтролю	339
Латинські терміни та сентенції до теми 9, які можуть виявитися корисними сучасному юристові.....	339
Дигести – це цікаво і ... актуально (витяги з Дигест на допомогу сучасному юристові).....	341
Додаток 1.....	344
Додаток 2.....	345
Додаток 3.....	346
Додаток 4.....	347
Навчальна література з римського приватного права.....	349

Передмова

Підручник є переробленим (доповненим і виправленим) варіантом авторського посібника В. С. Макарчука, неодноразово перевиданого в Києві та Харкові. *Водночас* необхідність зацікавлення здобувачів вищої освіти наукою юриспруденції спонукала нас до пошуку нових шляхів у викладанні такої фундаментальної навчальної дисципліни, якою упродовж віків є римське приватне право.

Відтак читачеві запропоновано концептуально новітній підхід, основна ідея якого полягає в наближенні курсу римського приватного права до нагальних потреб практикуючого вітчизняного юриста, зокрема, адвоката.

У процесі роботи ми спробували актуалізувати римське приватне право, врахувавши сучасні українські реалії і тенденції розвитку національного цивільного законодавства. Тож нам видалася слушною ідея помістити до кожної теми низку витягів з Дигест, які або кореспондуються з сучасним цивільним законодавством, або, навпаки, перебувають з ним у певному дисонансі. Така постановка питання дозволяє студентіві-правнику творчо розвинути свої юридичні знання, спонукає замислитися над логікою правотворення.

У правовій практиці іноді виникають питання, що вимагають опертя на певний правовий досвід урегулювання юридичних спорів. Тому важливим доповненням кожної з тем слугуватиме рубрика «Витяги з Дигест, які можуть виявитися корисними сучасному юристові». Спадщина римських юристів, що міститься в Дигестах Юстиніана, поза сумнівами, надасть вітчизняному правникові додаткову аргументацію у правових спорах.

Цілком обґрунтованою бачиться теза Ю. Задорожного, що *римське право* – це доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та Україні, то ж і можливості його сучасного застосування майже невичерпні. Правова

аргументація римських юристів багато в чому не втратила актуальності і сьогодні, вона активно застосовується національними та міжнародними органами правосуддя.

Окремо хочемо подякувати в підготовці цього видання доцентам Львівського державного університету внутрішніх справ Майкут Христині та Демківу Роману, які своїми консультаціями допомогли нам у підготовці підручника в частині виокремлення правового матеріалу, що найкраще засвідчує взаємозв'язок сучасного цивільного права з римським приватним правом.

Звичайно, підручник з основ римського приватного права є насамперед навчальним виданням, то ж сподіваємося, що практичний ухил нашої праці стане додатковим стимулом для його творчого опрацювання студентами.

Для зручності опанування навчальною дисципліною наприкінці кожної теми виносяться контрольні запитання, а також латинські терміни та сентенції, які будуть корисними майбутньому юристові, збагатять його термінологічний апарат. Не зайвими виявляться й Додатки, які допоможуть опанувати курс «Основи римського цивільного права».

*З повагою. – В. Макарчук, д.ю.н., професор;
В. Марковський, к.ю.н.*

Перелік умовних скорочень

ЄСПЛ –	Європейський суд з прав людини
ККУ –	Кримінальний кодекс України
КПК України –	Кримінальний процесуальний кодекс України
КСУ –	Конституційний Суд України
СК України –	Сімейний кодекс України
ЦК України –	Цивільний кодекс України
ЦПК –	Цивільний процесуальний кодекс України
CJ –	Codex Iustinianus (Кодекс Юстиніана)
Collat. –	Mosaicarum et Romanarum legum collatio (Порівняння законів Мойсеевих та римських)
D –	Digesta (Дигести)
Dos. –	Fragmentum Dositheanum (Досіфеїв фрагмент)
G –	Gai Institutiones (Інституції Гая)
Inst. –	Iustiniani Institutiones (Інституції Юстиніана)
PS –	Pauli sententiae (Сентенції Павла)
Uf –	Ulpiani fragmenta (Фрагменти Ульпіана)
Vat. –	Fragmenta iuris Romani Vaticana (Ватиканські фрагменти)

МІСЦЕ І ЗАВДАННЯ КУРСУ «ОСНОВИ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА» У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

- 1.1 Предмет «Основ римського приватного права», його важливість для становлення особистості українського юриста.
- 1.2 Відмінності між публічним та приватним правом.
- 1.3 Основні етапи розвитку приватного права в Римській державі.
- 1.4 Рецепція римського права.
- 1.5 Структура курсу «Основи римського приватного права». Навчальна література. Історичне значення римського цивільного права та його місце в системі юридичних дисциплін на сучасному етапі.

1.1. Предмет «Основ римського приватного права», його важливість для становлення особистості українського юриста

Жодна правова пам'ятка і навіть сукупність правових пам'яток того чи іншого народу світу не заслуговують, з точки зору науковців, того інтересу, що приділений вивченню римського приватного права. І для цього є низка причин.

По-перше, Римська держава була найбільшою державою античного світу, її кордони простягалися від Британії до Вірменії, від Галлії і Германії до Єгипту та Іудеї. По суті це була чи не найбільша (якщо не брати до уваги колоніальних держав) імперія світу. Законодавство цього мультинаціонального об'єднання повинно було виробити такі правові норми, що, з одного боку, не викликали принципових запереч-

чень та активного не сприйняття у чисельних підданих метрополії та провінцій, а, з іншого, – взаємно узгоджували правові інститути суб'єктів Імперії.

Якщо прийняти до уваги різний ступінь розвитку, місцеві традиції, релігійні вірування народів, які мирно чи силою зброї уживалися в рамках Римської держави, то стане зрозумілою грандіозність завдання управління величезною Імперією.

Створити закон, який би однаковою мірою задовольнив «усіх» (завжди будуть бідні і багаті, здорові і хворі, хитрі й простодушні тощо) в принципі неможливо, навіть в географічних межах мононаціональної держави. Однак, римським законодавцям шляхом спроб і помилок вдалося створити так би мовити універсальне право, яке сприймалося італіком, елліном, германцем, іудеєм, галлом тощо як «своє», таке, підпорядкування якому не викликає категоричного внутрішнього спротиву, ба, більше – дозволяє відчувати себе членом цивілізованої спільноти, захистити свої інтереси, а, доклавши певних зусиль, реалізувати себе в цьому соціумі.

По-друге, Римська держава історично виникла пізніше, ніж східні деспотії чи грецькі поліси, і у своєму праві мала змогу запозичувати певні правові інститути, що склалися поза межами Риму. Чуже не відкидалося, тому що «чуже», а, навпаки, осмислювалося і використовувалося. Наприклад, *іпотека* була винайдена в Стародавній Греції, звідти ж пішли і боргові розписки – *хирографи*. Римський законодавець не бачив нічого принизливого для себе у тому, щоб «позичати» правові винаходи підкорених народів у масштабах створеної римлянами світової імперії, або ж дозволяти підкореним народам зберігати власні правові інститути в географічному ареалі свого проживання. Порівняльний аналіз плюс безпосередня практика допомагали узяти справді найкраще з правового досвіду народів – суб'єктів Імперії.

Історичний розвиток Римської держави та римського права охоплював тисячоліття. Умовною датою заснування Риму вважається 21 квітня 753 р. до н. е. Західна Римська імперія проіснувала до 476 р. н. е.; Візантія, чия правова система була прямим продовженням римської державно-правової традиції, протрималася ще тисячу років. І, хоча занепад рабовласницьких відносин у Візантії означав і занепад класичного римського цивільного права, ще кілька сотень років воно застосовувалось, розвивалось та удосконалювалось.

Отже, маємо понад 2 тисячі (!) років, упродовж яких проходили перевірку і випробування часом ті чи інші правові інститути, запозичувалися здобутки правових систем підкорених народів, відкидалося застаріле і замінювалося новим, удосконаленим. Напевно, жодна у світі правова система не може похвалитися подібними можливостями для свого розвитку.

По-третє, у Римській державі авторитет правознавців перебував на висоті, недосяжній порівняно практично з усіма минулими і навіть сучасними (Риму) державами світу. У період Республіки кар'єра юриста відкривала найширші можливості для амбітних вихідців з усіх верств населення, а для осіб, які не належали до сенаторської верстви, взагалі була єдиним можливим шляхом до вищих державних посад. Досить згадати той авторитет і вплив, якими користувався *Марк Тулій Цицерон*, чиє походження з вершників було, здавалось би, занадто низьким для успішної кар'єри в аристократичній Республіці, якою і був Рим. Інший подібний приклад – *Ульпіан*, фінікієць, народжений у Тірі, який, завдяки поважним юридичним знанням, досяг найвищих висот у чинівницькій кар'єрі.

Посада префекта преторія (своєрідного консультанта імператора з питань юриспруденції) була другою за значимістю в писаному і неписаному табелі про ранги Риму періоду Імперії. Тим самим юриспруденція (а не бізнес, масова культура, військова справа тощо) упродовж сторіч приваблювала найамбітніших, найосвіченіших, найрозумніших громадян (у сучасних державах світу право також забезпечує і високий суспільний рівень, і непоганий дохід). Титанічний результат цих спільних зусиль інтелектуальної еліти – і є римське право.

Римське суспільство надавало юриспруденції, праву виключну роль у справі розбудови держави і підтримання моральних засад. Право розглядалося не як інструмент досягнення корисливих цілей найбільш освічених чи заможних верств населення, а як *інструмент забезпечення справедливості*.

Не випадково, саме в Римі були вироблені чотири заповіді юриста: **Dic, duc, fuc, fer** – Говори правду, веди справу чесно, роби потрібне, стійко перенось труднощі. Вказане є основою сучасної професійної етики юриста.

По-четверте, дуже важливим нововведенням у римському приватному праві класичного періоду (пізня Республіка і принципат) став

принцип процесуальної рівності сторін. У цей, класичний період бідний і багатий, плебей і патрицій, простолюдин і сенатор та навіть громадянин і перегрін¹ де-юре і де-факто стали рівними перед судом, а претор, посилаючись на принцип добросовісності, слідкував, аби буква закону не домінувала над його духом. ***Justitia in suo cuique tribuendo cernitur*** – *Справедливість полягає в тому, щоб кожному дати те, що йому належить* (Дигести).

Римське право класичної доби, принаймні зовнішньо, декларувало й утверджувало рівність усіх громадян перед законом (зокрема, патрон, який завдавав шкоди інтересам клієнта, підлягав прокляттю і навіть судовому переслідуванню).

Римські юристи стверджували: *розпочинаючи тяжбу (судовий процес – Авт.), ми тим самим визнаємо протилежну сторону рівною собі*.

Саме цієї рівності усіх громадян перед законом прагне переважна більшість людей світу – в Італії та Німеччині, США та Канаді, Україні й Білорусі, Китаї та Індії, Африці, Південній та Центральній Америці, усюди, де замешкує людська раса.

По-п'яте, ви маєте змогу ознайомитися з найдосконалішою, звісно, для власної історичної доби, системою права. Однак, якщо римське публічне право практично втратило будь-яку прикладну цінність уже на зламі Середніх віків, то право приватне, навпаки, проникло в правові системи багатьох держав Європи та світу. «Запасу міцності» римського права вистачило не лише на Рим і Візантію, але й наступні епохи. Так і сьогодні середньовічний замок служить своїм сучасним господарям як житло чи місце відпочинку. Звісно, у такому замку давно проведено електрику, водопровід та каналізацію, встановлено сучасні опалювальні системи, але капітальні стіни залишилися непорушними, в глибоких підвалах, як і сотні років до того, набирається міцності та аромату вино, з високих веж відкриваються захоплюючі краєвиди.

Т. зв. *темні віки* (період в європейській історії VI, VII і VIII століть, характерною рисою якого було демографічна, культурна та економічна стагнація Західної Європи), змінилися добою Відродження, коли економіка та культура потроху поверталися на попередній рівень. Монархи припинили підписуватися хрестиками на документах, натуральне

¹ Іноземець

господарство перестало домінувати, відродилося товарне виробництво, розвивалися торгівля, науки і мистецтва...

На цьому етапі суспільного розвитку «відроджене» людство зіткнулося з тими ж проблемами, що і його пращури доби Римської імперії – заплутаними (бо побільшало спадкового майна) справами про спадщину, незахищеністю інтелектуальних прав, зумисними банкрутствами, шахрайством недобросовісних компаньйонів тощо. Позитивне право середньовічних держав не встигало за цими змінами, а судові процеси наростали як снігова куля.

Суспільство вимагало від суддів рішень не тільки і не стільки «справедливих» (поняття «справедливості» в усі часи і у всіх народів різне для вовка і ягняти), скільки обґрунтованих, з посиланням на авторитет – Церкви, монарха і ... римського права. Суспільна думка європейців зберігала і плекала уяву про добу Римської імперії як золотий вік людства, запорукою чого служили авторитет Платона і Аристотеля, величні будівлі Колізею і Парфенону, наукові здобутки Архімеда й Піфагора, віршовані творіння Вергілія й Овідія ... То ж чи потрібно дивуватися, що в багатьох країнах тогочасної Європи, передусім в т. зв. *Священній римській імперії германської нації* (і не тільки) римське приватне право здобуло реноме *права універсального*. Якщо судді стикалися в судовій практиці з якимось новим для себе явищем, яке ще не було піддане вітчизняній (німецькій, французькій тощо) кодифікації, а рішення вимагалось «уже і негайно», вважалося цілком прийнятним звернутися до правової спадщини Риму. Можна було пояснити сторонам процесу, що аналогічні суперечності мали місце в минулому, давно вирішені у *Дигестах*, а відтак можна не винаходити велосипед, а скористатися прецедентом.

Звісно, і в цьому випадку залишалися свої невдоволені, але у німецького (французького, швейцарського, польського, чеського та ін.) судді залишалася «залізне пояснення» – «так вважали авторитетні *Гай, Папініан, Ульпіан*» тощо; або – це «було справедливим завжди».

Для порівняння – в радянську епоху будь-який науковець-суспільник (і не тільки «суспільник», але й мовознавець, економіст, селекціонер, інженер (!)) у науковій праці чи підручнику мусив ритуально згадати «авторитетних» Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна. Знайшов відповідну цитату, і вже «захищений» – можеш, зрозуміло у визначених зорі рамках, пропонувати власну наукову концепцію.